

РОЗДІЛ 2 ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 323.1:321.01:316.322(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2020.22.2>

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАХІДНОГО ТА СХІДНОГО ТИПІВ ІРЕДЕНТИЗМУ COMPARATIVE ANALYSIS OF WESTERN AND EASTERN TYPES OF IRREDENTISM

Горло Н.В.,*доктор політичних наук,**доцент кафедри політології**Запорізького національного університету*

У статті акцентовано увагу на географічній специфіці іредентизму. Іредентизм розглядається як сукупність стратегій і дій спорідненої держави й іреденти – національної меншини у складі поліетнічної держави, метою яких є об'єднання в одному політичному організмі етнічної спільноти, яка розділена кордонами між двома/кількома державами. Типологію іредентизму розробляли зарубіжні науковці Р. Бараш, Ю. Балашов, Д. Горовіц, Дж. Ландау, Ю. Цагараєв, Н. Чейзен, проте особливостям реалізації іредентизму на Заході і Сході не приділялося належної уваги. Під Заходом розуміється Європа як осередок християнської культури, Схід представляють країни Азії та Північної Африки. Провідним методом у даному дослідженні виступає порівняльний аналіз, який вимагає обрати такі критерії для порівняння, які б дозволили як виокремити спільні ознаки досліджуваних явищ, так і зосередити увагу на їх відмінних рисах.

Зазначено, що іредентизм набув найбільшого поширення в Європі, натомість у країнах Азії та Африки спостерігається менша кількість його випадків. Це зумовлено домінуванням у країнах Сходу патріархального типу політичної культури, коли розділеність етносу не усвідомлюється як проблема. У європейських країнах із громадянським типом політичної культури і досить вираженим активістським ядром проблема розділеності народу актуалізується в системі освіти, ЗМІ, через пропагандистську діяльність партій та громадських організацій. У статті виокремлено спільні риси західного і східного типів іредентизму, серед яких: існування розділених народів як підстави для формування іредентизму; вагома роль етнічного чинника; схожий характер політичних, економічних, культурних причин; вплив націоналізму як ідеології, на основі якої розвивається іредентизм; залежність виникнення іредентизму від часу утворення національної держави.

Відзначено, що відмінності між обома типами іредентизму досить суттєві. Зокрема, іредентизм на Заході має внутрішні джерела та іманентно притаманний самим суспільствам. На Сході ця ідеологія розвивалася під потужним впливом колишніх метрополій і є нав'язаним ззовні явищем. У західній моделі велика роль належить мовному чиннику, у східному типі – релігійному. Значні відмінності спостерігаються за такими критеріями, як тип політичного режиму, тип політичної культури та вплив зовнішньополітичного середовища: західні держави з демократичним типом політичної системи дозволяють існування радикальних організацій, які просувають іредентистські проекти, але самі не можуть проводити відкриту політику іредентизму у зв'язку з обмеженнями, яке на них покладає членство в ЄС і НАТО, у той час як у східних державах, які мають авторитарні політичні режими та характеризуються домінуванням патріархального типу політичної культури, іредентистські рухи досить пасивні, а політика іредентизму може існувати в якості офіційного державного курсу.

Ключові слова: іредентизм, Захід, Схід, розділений народ, націоналізм, порівняльний аналіз.

The article focuses on the geographical specifics of irredentism. Irredentism is seen as a set of strategies and actions of a kin-state and irredenta, i.e. a national minority within a polyethnic state. Their aim is to unite divided between two or more states ethnic community within one political body. The typology of irredentism was developed by foreign scholars R. Barash, Yu. Balashov, N. Chazan, D. Horowitz, J. Landau, Y. Tsagaraev, but the peculiarities of the implementation of irredentism in the West and East were not given due attention. The West means Europe as a centre of Christian culture; the East represents the countries of Asia and North Africa. The leading method in this study is a comparative analysis, which requires the selection of such criteria for comparison, which would highlight both the common features of the studied phenomena and focus on their distinctive features.

It is noted that irredentism has become most widespread in Europe, while in Asia and Africa there are fewer cases. This is due to the dominance of the patriarchal type of political culture in the East when ethnic division is not perceived as a problem. In European countries with a civic type of political culture and a prominent activist core, the problem of division of the people is relevant in the education system, the media, through the advocacy of parties and non-governmental organisations. The article highlights the common features of Western and Eastern types of irredentism, including the existence of divided peoples as a basis for the formation of irredentism; the important role of ethnic factor; similar nature of political, economic, cultural reasons; the influence of nationalism as an ideology on the basis of which irredentism develops; dependence between the emergence of irredentism and the time of formation of the nation-state.

It is stated that the differences between the two types of irredentism are quite significant. Irredentism in the West has internal sources and is inherent in societies themselves. In the East, this ideology has developed under the influence of former metropolises and is an external phenomenon. In the Western model, a large role belongs to the linguistic factor, in the Eastern type – to the religious. Significant differences are observed in such criteria as the type of political regime, the type of political culture, and the influence of the foreign policy environment. Western countries with a democratic political system allow the existence of radical organizations that promote irredentist projects, but can not pursue an open policy of irredentism due to the restrictions imposed on them by EU and NATO membership. Eastern states with authoritarian political regimes and dominance of a patriarchal type of political culture have rather passive irredentist movements and irredentist politics can exist as an official state course.

Key words: irredentism, the West, the East, divided people, nationalism, comparative analysis.

Постановка проблеми. За останній час спостерігаємо зростання наукового інтересу до іредентизму, що пов'язано з реалізацією іредентистської політики Російською Федерацією у вигляді анексування українського Криму у 2014 році. Це спонукало вітчизняних вчених звернутися до аналізу інших випадків іредентизму та ознайомитися з працями зарубіжних дослідників, які вже давно цікавляться даною проблемою. Саме поняття «іредентизм» до цього часу не є нейтральним й несе певне оціночне забарвлення в залежності від того, який випадок іредентизму розглядається. Італійський та німецький іредентизм у XIX столітті, який призвів до формування національних держав, оцінюється позитивно, і у цьому контексті недоречним може здатися застосування поняття «іредентизм» стосовно інших випадків, коли відбувається анексування територій, хоча це теж приклади іредентизму, оскільки даний політичний процес еволюціонував відповідно до змін у системі міжнародних відносин, набуваючи з часом нових ознак і характеристик. Саме тому різні випадки іредентизму треба розрізняти за їхніми наслідками – конструктивними чи деструктивними. У зв'язку із цим слід зазначити, що різні прояви іредентизму відзначаються й географічною специфікою, тобто можна вести мову про західний і східний типи іредентизму, які виникають у певному історичному контексті та під впливом різних політичних умов. Розуміння природи іредентизму необхідне для здійснення оптимальних кроків щодо попередження іредентистських настроїв у поліетнічних державах та пошуку механізмів реагування на перші прояви політики іредентизму з боку споріднених держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Докладний аналіз природи іредентизму та його ролі у розгортанні етнополітичних конфліктів подається у працях зарубіжних науковців Т. Амброзіо, Р. Бараш, Дж. Гоксек, Д. Горані, Д. Горовіц, Д. Конверсі, Дж. Ландау, Д. Мейллі, С. Сайдман, Дж.К. Фузесі, Н. Чейзен, Д. Ягсіоглу та ін. З огляду на те, що більш активним суб'єктом просування іредентистських вимог є національні держави, можна вести мову про «політику іредентизму» як один із можливих зовнішньополітичних векторів, тож чимало праць присвячені аналізу іредентистської політики окремих держав: Угорщини (Т. Амброзіо, М. Зайдлер, Дж.К. Фузесі), країн

Кавказу (Т.Ф. Лопес), Албанії (Д. Горані, М. Дупакова), Камбоджі (С.Дж. Бейрд, К. Мак), Індонезії (Ква Чонг Гуан), Палестини (Г. Губерман), Сомалі (А. Урбано) та ін. Українські науковці досліджують іредентизм як один із проявів сепаратизму, серед них В. Дівак, В. Євтух, Р. Коршук, Ю. Мацієвський, Н. Резнікова, Є. Рябінін. Однак питанню типології іредентизму приділяється недостатньо уваги, наявні типології враховують критерії суб'єктів іредентизму (Д. Горовіц, Ф. Попов, Н. Чейзен), характеру дій держави, яка проводить політику іредентизму (Р. Бараш, Дж. Ландау).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Разом із тим аналіз праць показує, що виокремлення специфіки іредентизму у географічному розрізі ще не стало предметом спеціального наукового дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є здійснення порівняльного аналізу західного та східного типів іредентизму, виявлення спільних та відмінних рис. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати низку завдань: уточнити понятійний апарат дослідження, обґрунтувати вибір критеріїв порівняння, на основі яких виокремити спільні та відмінні риси іредентизму західного та східного типів. Провідним методом у даному дослідженні є порівняльний аналіз, який вимагає обрати такі критерії для порівняння, які б дозволили як виокремити спільні ознаки досліджуваних явищ, так і зосередити увагу на їх відмінних рисах. Дійсно, хоч кожен випадок іредентизму є унікальним та має особливий контекст формування, разом з тим існують певні базові ознаки, що у цілому й визначає специфічні риси такого явища, як іредентизм. Під Заходом розуміється Європа як осередок християнської культури, Схід представляють країни Азії та Північної Африки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Хоча іредентизм за своєю природою є явищем західного світу, проте із часом його географія розширилася, адже іредентизм спостерігається в багатьох кутках планети, де існує явище розділеності народів. Він виник в Італії у XIX ст., коли політичні партії націоналістично-радикального спрямування закликали повернути до складу Італії «terre irredente» – незвільнені землі, які перебували під владою інших держав. Із часом іредентизм став важливим зовнішньополітичним проектом

італійської влади. С.Г. Бейрд визначає іредентизм як доктрину, за якою населення чи територія повинні знаходитися під контролем країни, з якою вони пов'язані етнічно чи історично [1]. На думку Д. Пачі, іредентизм означає прагнення етнічної, мовної чи релігійної меншості в межах суверенної держави возз'єднатися на основі культурної близькості з іншою суверенною територією [2]. Доктрина реалізується як сукупність стратегій та дій спорідненої держави й іреденти – національної меншини у складі поліетнічної держави, спрямовані на об'єднання в одному політичному організмі етнічної спільноти, яка розділена кордонами між двома/кількома державами. Стратегія реалізується сумісно окремими особами, групами, а також особами, які приймають політичні рішення, організаціями національного і міжнародного рівня з метою об'єднати всі території, де представники одного народу перебуватимуть в єдиному політичному утворенні [3, р. 39].

Таке розуміння іредентизму дозволяє розглядати його як різновид політичного процесу. За визначенням С. Гайдая, «політичний процес» – це сукупність дій його учасників, що відбуваються в певних окреслених межах та які спрямовані як на підтримку та формування політичної системи, так і на руйнування та підриг усталених принципів, норм, законів та політичного устрою (ладу)». Як зазначає дослідник, ареал впливу та розповсюдження охоплює не лише простір окремої держави, а й простір поза її межами [4, с. 86]. Політичні технології є невід'ємною складовою частиною іредентизму як процесу, передбачаючи низку конкретних засобів і кроків із досягнення мети, саме тому дії російської влади у Криму в 2014 році є прикладом реалізації іредентистського проекту із застосування анексії як технології.

Отже, іредентизм доцільно характеризувати як вид політичного процесу, що має мету, структуру, ідейне обґрунтування, етапи формування, а реалізація мети учасників іредентизму досягається через застосування певних способів і засобів (технологій).

Дослідження різних випадків іредентизму дозволяє побачити певні відмінності, якими характеризується це явище в західних і східних країнах. Дж. К. Фузесі (2006) зробила підрахунки, які засвідчують найбільший рівень поширеності іредентизму на європейському континенті, адже з 55 зареєстрованих випадків 45 є європейськими (з них 16 – у Західній Європі) і лише 5 в Африці, 4 в Азії та всього один на Близькому Сході. Але через відсутність родової території іредентизм у принципі не сформувався в Америці і Австралії [5]. На нашу думку, невелика кількість випадків поза Європою зумовлена домінуванням у країнах Сходу патріархального типу політичної культури, коли розділеність етносу не сприймається як проблема, тож є невелика вірогідність ініцію-

вання іредентистських рухів «знизу», найчастіше це проект влади. У європейських країнах із громадянським типом політичної культури і досить вираженим активістським ядром проблема розділеності народу актуалізується в системі освіти, ЗМІ, через пропагандистську діяльність партій та громадських організацій. Наприклад, в Угорщині тему про Тріанонський договір, його перегляд та іредентистську ідею в післявоєнний період включали у шкільні тести, на ці теми писали есе на вступних і випускних екзаменах [6].

Перш за все зосередимо увагу на тому, що проблема іредентизму актуалізується в умовах існування розділених народів. Р. Бараш виділяє дві моделі розділення етнонаціональних груп – коли частини розділеної спільноти оформлені в окремі адміністративні одиниці (розділені нації) або коли група представників розділеної спільноти займає положення меншини в одній або декількох державах, причому одна з частин може бути оформлена в окреме адміністративне утворення (розділені народи) [7, с. 49]. Необхідно, щоб факт розділеності усвідомлювався як проблема, яка вимагає розв'язання.

Спільною ознакою західного та східного типів є залежність виникнення іредентизму від часу утворення національної держави. Свого часу іредентистська ідея сформувалася в Греції, Болгарії, Італії, Литві, Німеччині, Румунії, Угорщині, але була відсутня в інших країнах Європи – Великобританії, Іспанії, Франції, країнах Бенілюксу. Р. Бараш пояснює це тим, що у країнах, де виник іредентизм, запізнювалося встановлення централізованої держави – або через тривалу конфронтацію із сусідами, або через існування колись у рамках мультиетнічної держави, де етнічна ідентичність переважала над громадянською [7, с. 47]. Це означає, що держави, які мають іредентистські прагнення, в постімперській період отримали ті території і кордони, які були встановлені міждержавними угодами і рішеннями великих держав, та часто не враховували етнічний склад населення, тим самим породжуючи проблему розділених народів. Аналогічна ситуація мала місце в постколоніальному світі, де іредентизм сформувався після розпаду колоніальної системи. Власне, іредентизм в азіатських та африканських країнах є більш пізнім утворенням, ніж в Європі.

Схожий характер мають чинники і причини, які лежать в основі іредентизму. Вважаємо, що іредентизм – це саме етнополітичний процес, тому інші об'єднувачі рухи, де етнічний чинник не важливий або другорядний, доцільно називати уніонізмом. Хоча зауважимо, що у сучасному політичному дискурсі поняття «іредентизм» часто застосовується для позначення багатьох випадків об'єднувачої політики (об'єднання Західної і Східної Німеччини) чи навіть експансіонізму (конфлікт між Аргентиною і Великобританією щодо Фолклендських островів).

Націоналізм виступає тією ідеологічною базою, на якій виникає іредентизм. Апелювання до культурних чинників (мова, традиції, звичаї, релігія, спільне уявлення про минуле) живить усі іредентистські проекти, але провідна роль може надаватися лише мові чи релігії. Політика іредентизму стає більш потужною, коли спирається на ідею «Великої держави», що передбачає відродження держави в тих кордонах, які вона мала у минулому. Ідея поширена на всіх континентах: в Європі існують ідеї «Великої Албанії», «Великої Болгарії», «Великої Угорщини», «Великої Румунії», ідея «руського мира», грецька «Мегалі ідея». На африканському континенті також бачимо приклади існування ідеї «Великої держави». У середині ХХ століття виникла концепція «Великого Марокко», яка передбачала створення державного союзу внаслідок відокремлення територій, що колись знаходилися під управлінням марокканських султанів, і приєднання їх до Марокко. Після другої світової війни виник проект, що передбачав утворення з північноафриканських колоній Італії незалежної держави «Велика Лівія». Ідея «Великого Сомалі» передбачає приєднання до Сомалі тих частин територій держав Африканського Рогу, в яких більшість населення – сомалійці. Втілення цієї ідеї на практиці означає енозис частини територій таких африканських держав, як Ефіопія, Кенія і Джибуті [8, с. 216]. В Азії елементи іредентистської політики у ХХ столітті спостерігаємо у Сирії, яка прагнула здійснити анексію Йорданії, Лівану і Палестини, адже території цих держав разом із територією самої Сирії до 1917 року входили у склад єдиної Сирійської держави.

Разом із тим відмінності між обома типами іредентизму досить суттєві. Вони спостерігаються, перш за все, у природі іредентизму. Іредентизм на Заході має внутрішні джерела, тобто він іманентно притаманний самим суспільствам і не є нав'язаним ззовні явищем. На думку Ю. Балашова, генезис ідеології розділених народів Європи відбувався за рахунок внутрішніх чинників, був детермінований потребами самих етнічних груп, тоді як на Сході на розвиток ідеології потужно впливали великі держави, зацікавлені у використанні проблеми розділених етнічних груп для зміцнення свого впливу у цій частині світу [9, с. 23]. Вважаємо, що велику роль в активізації іредентистських рухів на Сході відіграла позиція колишніх метрополій, які здійснювали вплив на свої колишні колонії. А. Урбано зазначає, що іредентизм був предметом політичних маніпуляцій і підлаштовувався для відродження колоніальних кордонів згідно із цілями і партикуляристськими обставинами [10]. А на думку А.Д. Фалода, іредентизм в Африці мав багато причин, серед яких історична спадщина – підхід, за яким були створені більшість сучасних африканських держав колоніальними державами,

виступив основним чинником, відповідальним за відновлення іредентизму в Африці. Це спричинило демографічні проблеми, коли представники однієї етнічної групи стали громадянами різних держав [11]. Мається на увазі, що кордони між африканськими державами нерідко «штучно» розрізали ареали проживання окремих етнічних груп.

З огляду на базові чинники іредентизму слід зауважити, що в західній моделі велика роль, крім етнічного, належить мовному чиннику, який може актуалізуватися як привід для об'єднання етносів, споріднених не «кровно», а завдяки спільній мові. Наприклад, валлонська політична партія «Rassemblement Wallonie France» прагне виходу Валлонії зі складу Бельгії і приєднання до Франції. Президент RWF Лоран Броньє заявляє про мовну, культурну і політичну близькість з Французькою Республікою [12]. Або ж згадаємо російський іредентизм у Криму і на Донбасі, де роль мовного чинника була важлива. Натомість у східному типі велику вагу, крім етнічного, має ще й релігійний чинник.

Значні відмінності спостерігаються за такими критеріями, як тип політичного режиму і тип політичної культури: в західних державах із демократичним типом політичної системи функціонують націоналістичні рухи та політичні партії радикального характеру, які проголошують іредентистські гасла. Водночас у східних державах, які мають авторитарні політичні режими та характеризуються домінуванням патріархального типу політичної культури, іредентистські рухи досить пасивні, але політика іредентизму може існувати як офіційний державний курс.

За Т. Амброзіо, структурний підхід до вивчення іредентизму передбачає акцентування уваги на ролі зовнішньополітичного середовища. Дослідник вважає, що в демократичних державах менше шансу мати іредентистські конфлікти між ними через збільшення числа інституціональних обмежень на запуск іредентистського проекту, до яких належать такі: меншини досить захищені, тому їх захист недоцільний; членство в міжнародних організаціях забороняє такі вимоги (НАТО, ЄС); існування традиції мирного розв'язання суперечок [13]. Натомість Китай, претендуючи на роль світового лідера, не має таких обмежень. На думку Д. Роя, іредентистські притязання Китаю настільки великі, що вже рівнозначні сфері впливу. Він зазначає, що наполеглива поведінка Китаю в напрямі Південнокитайського моря може означати іредентизм або експансіонізм. Власне, сам китайський уряд пояснює це як іредентизм [14]. Тобто у східних і південних країнах політика іредентизму може існувати як офіційний державний курс, як це відбувається в Сомалі, адже Конституція держави закріплює зміст і засади «Великого Сомалі». В Європі ж підтримка іредентистських ідей – переважно справа радикальних організацій, хоча й вище державне

керівництво фактично завуальовано реалізує елементи політики іредентизму, намагаючись увести споріднені етнічні групи у своє політико-правове поле шляхом надання громадянства, виборчих прав. Вважаємо, що таким чином реалізується «м'який» варіант політики іредентизму.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, дослідження підтверджує тезу про те, що іредентизм, маючи певні особливі риси, які, власне, й відрізняють його від інших проявів уніонізму та сепаратизму, та пройшовши еволюцію у процесі трансформації систем міжнародних відносин, водночас характеризується деякою географічною специфікою. Країни Заходу та Сходу мають власний історичний досвід та традиції політичного врядування, які зумовлюють тип політичного режиму та особливості місцевої політичної культури, що й надає специфічного забарвлення західному та східному типам іредентизму. Західний іредентизм має переважно внутрішні джерела, в той час як на Сході його виникнення пов'язане із впливом колиш-

ніх метрополій у постколоніальний період. Іредентизм в європейських країнах набув більшого поширення, ніж на Сході, у зв'язку з тим, що проблема розділеності народів глибше усвідомлюється та періодично постає на порядку денному, актуалізуючись радикально налаштованими політичними силами. Членство демократичних європейських держав, які входять в Європейський Союз та НАТО, унеможливило проведення відкритої політики іредентизму, але споріднені держави реалізують «м'який» вплив на споріднені групи. Натомість в азіатських та африканських країнах іредентизм є менш поширеним явищем в силу нерозвиненості політичної культури, тож можливість його ініціювання з боку народних мас незначна, проте він може стати офіційним державним курсом, як це демонструє приклад Сомалі.

У зв'язку з існуванням численних розділених народів поява іредентизму можлива в нових регіонах, тож дослідження нових випадків допоможе поглибити знання про особливості іредентизму в різних регіонах планети.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Baird I.G. Different Views of History: Shades of Irredentism along the Lao-Cambodia Border / Geography Department, University of British Columbia, Vancouver, B. C., Canada. June 2, 2008. URL: <http://capiconf.uvic.ca/viewpaper.php?id=170&cf=3> (last accessed: 15.12.2020).
2. Paci D. The Åland Islands Question: Irredentism and Autonomism in the «Archipelago of Peace». *Revista Brasileira de História*. 2020. Vol. 40, no. 85. URL: http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0102-01882020000300013&lng=en&nrm=iso&tlng=en (last accessed: 10.12.2020).
3. Malbašić Z., Trbojević M. Defining irredentism as a security phenomenon. *NBP. Journal of Criminalistics and Law*. 2020. Vol. 25, No. 2. P. 39–51.
4. Гайдай С.В. Дослідження суспільно-політичного процесу: особливості, складності та український контекст. *Наукові праці МАУП*. 2017. вип. 52(1). С. 85–93.
5. Fuzesi J. C. E. Explaining irredentism: the case of Hungary and its transborder minorities in Romania and Slovakia: A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of PhD in Government. London School of Economics and Political Science: University of London, 2006. 378 p. URL: <http://etheses.lse.ac.uk/id/eprint/2935> (last accessed: 10.12.2020)
6. Zeidler M. Irredentism in Everyday Life in Hungary during the Inter-war Period. URL: <http://epa.oszk.hu/00400/00476/00002/pdf/04.pdf> (last accessed: 15.12.2020).
7. Бараш Р. Явление разделённых этнонациональных групп: политологический анализ. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2010. URL: http://www.isras.ru/files/File/Publication/Barash_kniga.pdf (дата обращения: 15.12.2020).
8. Нуруллин Р.М. Понятие сепаратизма в политической науке. *Ученые записки Казанского государственного университета*. 2010. Том 152, кн. 1. Гуманитарные науки. С. 212–221.
9. Балашов Ю.А. Проблемы разделённых народов и варианты их решения в международно-политическом континууме : автореф. дисс. ... д. полит. н. : 23.00.02: политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии. Нижний Новгород, 2008. 64 с.
10. Urbano A. Pan-Somalism: Unity, Irredentism and Secession / The University of Edinburgh, Centre of African Studies, Edinburgh, United Kingdom. URL: http://www.nai.uu.se/ecas-4/panels/41-60/panel-56/Annalisa_Urbano_-_Abstract.pdf (last accessed: 15.12.2020).
11. Falode A. J. Irredentism and inter-state conflict in Africa in the 20th century. URL: <https://ssrn.com/abstract=1907390> (last accessed: 22.12.2020).
12. Шовин П.-А. Да здравствует французская Валлония! 03 октября 2014. URL: <https://www.vice.com/ru/article/jmbawk/long-live-french-wallonia-123> (дата обращения: 21.12.2020).
13. Ambrosio T. Irredentism. Territorial claim. URL: <https://www.britannica.com/topic/irredentism> (last accessed: 15.12.2020).
14. Roy D. Assertive China: Irredentism or Expansionism? URL: <https://www.iiss.org/publications/survival/2019/survival-global-politics-and-strategy-februarymarch-2019/611-04-roy> (last accessed: 22.12.2020).